

Hotel Hölderlin

DUITSE ROMANTIEK OP DE FIETS

[LANGS DE RIVIEREN NECKAR EN RIJN, MEI 2017]

Wie reist moet zeer zorgvuldig zijn in de keuze van zijn vervoersmiddel.

CAROLIEN VAN BERGEN

Geen enkele andere manier van reizen kan tippen aan fietsen. Wandelen komt enigszins in de buurt, want de twee hebben veel gemeen. De reiziger die zich met de auto, de trein of het vliegtuig verplaatst, mag dan sneller op de plaats van bestemming arriveren, onderweg reduceert hij het landschap – als hij het al opmerkt – tot een louter visueel en daardoor afstandelijk beeld. Wie wandelt of fietst ervaart zijn omgeving zoveel intenser. Behalve dat je rustig om je heen kunt kijken en kunt stoppen wanneer er iets interessants is te zien, stroomt de omgeving ook via je oren en neus binnen en voel je de zon en regen op je huid. Wie door een landschap wandelt, zo merkt Carolien van Bergen op in *Over de grens. Filosofie op reis* (2005), opent zowel lichaam als geest voor de wereld en ervaart dat hij niet tegenover de wereld staat, maar er deel van uitmaakt: ‘Het lichaam ziet, ruikt, proeft, hoort en voelt. Via het lichaam nemen we de wereld om ons heen waar. Ik kan over de wereld nadenken, maar ik kan haar ook ervaren. Ik begrijp de wereld door erover na te denken, door er boeken over te lezen of met anderen over te praten. Of leer ik meer wanneer ik een wandeling maak door het park, wanneer ik de bergen beklim, de natuur intrek?’

Als er waarheid schuilt in het cliché dat de bestemming voor de ware reiziger het reizen zelf is, dan geldt die toch vooral de wandelaar en fietser. Het voordeel van wandelen is dat je niets anders nodig hebt dan een paar benen en comfortabele schoenen. Je kunt het overall doen, op het strand, in de wei, door het bos of in de bergen, en je kunt tijdens het lopen een gesprek voeren met je medereizigers. De Griekse peripatetici zwoeren erbij en ook Nietzsche was een ver-

Op weg naar de top op de Mont Ventoux, Frankrijk

woed wandelaar. ‘Wij horen,’ zo schrijft hij in *De vrolijke wetenschap*, ‘niet tot degenen die pas te midden van boeken, onder invloed van boeken tot gedachten komen – het is onze gewoonte om in de vrije natuur te denken, wandelend, springend, klimmend, dansend, liefst op eenzame bergen of dicht bij zee, waar zelfs de wegen tot nadenken stemmen.’ Blijkens zijn opsomming lijkt Nietzsche de geneugten van het fietsen niet te kennen, maar ik zou die graag aan zijn rijtje aanbevolen activiteiten willen toevoegen.

Probeer je eens voor te stellen hoe Nietzsches filosofie zich zou hebben ontwikkeld als hij een fiets met 24 versnellingen had gehad! Fietsen transformeert je onmiddellijk in een *Übermensch light*, en die sensatie dank je ook nog eens geheel aan je eigen kracht!

Als het op fietsen aankomt, is er in Europa voor mij geen mooier land dan Duitsland. Dat komt niet alleen door de afwisselende natuurpracht en het enorme netwerk aan fietspaden, maar heeft ook een persoonlijke reden. Tijdens mijn middelbare-schooltijd ontdekte ik Schopenhauer en Nietzsche en tijdens mijn filosofieopleiding legde ik me gaandeweg toe op negentiende- en twintigste-eeuwse Duitse filosofie. In mijn eerste boek, *Het romantische verlangen in (post)moderne kunst en filosofie* (1990), volgde ik het spoor terug van de twintigste-eeuwse avant-gardestromingen in de moderne kunst naar de vroege Duitse romantiek. Ik verzorgde de Nederlandse vertaling van de esthetische geschriften van Friedrich Schelling, de romanti-

‘Lijf ben ik en ziel’ – zo spreekt het kind. En waarom zou men niet gelijk de kinderen spreken.

Maar de ontwaakte, de wetende zegt: Lijf ben ik geheel en al, en niets buiten dat; en ziel is slechts een woord voor iets aan het lijf.

Het lijf is een groot verstand, een veelheid met zin, een oorlog en een vrede, een kudde en een herder.

Werktuig van het lijf is ook uw kleine verstand, mijn broeder, door u geest genoemd; een klein werk- en speeltuig van uw grote verstand.

‘Ik’, – zegt gij en ge zijt trots op dit woord. Maar het grotere is dat waaraan gij niet geloven wilt – uw lijf en zijn grote verstand: dat zègt niet Ik, maar dat doet Ik.

Friedrich Nietzsche, Zo sprak Zarathoestra, 1883-1885.

sche filosoof bij uitstek, en ik schreef mijn proefschrift over Wilhelm Dilthey, naast Nietzsche de tweede grote negentiende-eeuwse, door de romantiek geïnspireerde levensfilosoof. Maar niet alleen de Duitse filosofie, ook andere uitingen van Duitse cultuur hebben altijd een sterke aantrekkingskracht op mij uitgeoefend: van de goddelijke barokmuziek van Johan Sebastian Bach tot de twaalftoonsexperimenten van Schönberg, van de nevelig-romantische schilderijen van Caspar David Friedrich tot het postmoderne oeuvre van Gerard Richter, van de raadselachtige poëzie van Friedrich Hölderlin tot aan ideeënromans van Robert Musil. Fietsen door Duitsland is voor mij daardoor steeds een feest van herkenning en een *sentimental journey*, zelfs wanneer ik een streek of stad voor het eerst bezoek. Wat ik aanvankelijk slechts uit boeken kende, wordt een doorleefde ervaring. Ik verheug me niet in de laatste plaats op een fietstocht langs de Neckar omdat die me belooft naar enkele centra van de vroege Duitse romantiek te brengen. ‘Der Neckar’, zo trotst ons *Radtourenbuch*, ‘hat von den deutschen Flüssen die meiste Romantik zu bieten’.

Herakleitos aan de Neckar

Nadat we wat rondgereden hebben in het uit 1119 stammende Villingen en vastgesteld hebben dat het stadsplan inderdaad de vorm

heeft van een Zähringerkreuz, fietsen mijn vrouw Gerry en ik over de hoogvlakte Baar, de Europese waterscheiding tussen de stroomgebieden van de Rijn en de Donau, naar Schweningen, waar hertog Ludwig von Württemberg in 1581 in een moerasachtig poeltje een steen plaatste met het opschrift 'Da ist das Neckars Ursprung'. Hoewel de gedenksteen trots vermeldt dat de Württembergse koning Wilhelm I hier in 1822 uit de bron heeft gedronken, raken we toch niet echt onder de indruk. Maar het vormt natuurlijk een betere markering van het begin van de Neckertal-Radweg dan het treinstation.

Het is inmiddels 4 uur in de middag en we fietsen in een relaxed tempo door de uitlopers van het Schwarzwald langs de nog bescheiden en zacht klaterende Neckar naar Rottweil, waar we voor onze eerste nacht een Gasthof hebben gereserveerd. Het is begin mei en de kans dat we de komende weken geen slaappleats zullen vinden is klein. We zullen wel zien waar we overnachten. In het tijdperk van de smartphone is het eenvoudig om onderweg een Fremdenzimmer of airbnb te zoeken en te boeken. En dankzij de GPS is ook de route naar de geboekte pleisterplaats eenvoudig te vinden.

Het dwalen door de natuur is een bezigheid die wortelt in de periode van de romantiek, en is een reactie op de onttovering van de wereld en de vervreemding van de natuur waarmee de door industrialisatie en urbanisatie gekenmerkte modernisering van Europa gepaard ging. Al wandelend door heidevelden en wouden hoopte de ontwortelde stadsmens zich opnieuw te verenigen met die natuur. Het verklaart ook de opkomst van de landschapschilderkunst in de romantiek, en het vaak nostalgische karakter van die natuurschilder-

Caspar David Friedrich, De ochtend (1820-1821) en Der Wanderer über das Nebelmeer (ca. 1818)

In Filosofie van het landschap (1970) laat Ton Lemaire zien dat de vervreemding van de natuur in Europa reeds in de renaissance aanvangt. Dat laat zich aflezen aan de gelijktijdige ontwikkeling van het portret en de perspectivistische landschapsschilderkunst, zoals we dat bijvoorbeeld zien in Rogier van de Weydens Portret van Maria Magdalena (ca. 1450): ‘Het perspectivistisch afbeelden van de wereld als landschap is een akt van bevrijding en verzelfstandiging van het individu, scherper gezegd: het is door één en dezelfde beweging dat het individu zich als autonoom subject én de wereld als landschappelijke ruimte verschijnt.’ Lemaire laat zien hoe in de Nederlandse landschapsschilderkunst dat landschap wordt geëxploreerd en bevolkt, voordat als gevolg van de industrialisering in de romantiek de vervreemding inzette die in de twintigste-eeuwse surrealistische landschappen zijn hoogtepunt bereikte. Daarna lijkt het landschap als genre geheel weg te kwijnen. Lemaire's boek maakte, toen ik het tijdens mijn studie filosofie las, grote indruk op me en het was een van de bronnen waaruit ik putte bij het schrijven van Het romantische verlangen in (post)moderne kunst en filosofie (1990).

Rogier van de Weydens Portret van Maria Magdalena (ca. 1450)

Ruim een decennium later, toen ik kort na de verschijning van de Chinese vertaling van Het romantische verlangen een verzoek uit China kreeg om te spreken op een symposium ter ere van de overzichtstentoonstelling van landschapsschilder Lu Yushung in het Nationaal Kunstmuseum in Beijing, herinnerde ik mij ineens dat Lemaire in zijn boek een korte paragraaf wijdt aan de verschillen tussen het oosters en westers landschap. Ik las het boek opnieuw bij de voorbereiding van mijn lezing en schreef in de daaropvolgende jaren enkele artikelen voor Japanse en Chinese tijdschriften, waarin ik die oost-west-tegenstelling als uitgangspunt nam, maar tevens problematiseerde in het licht van de globale technologisering van de wereld. Zie voor enkele voorbeelden van hedendaagse Chinese landschapsschilderkunst ook het hoofdstuk Gras-modderpaard! in dit boek.

De Neckar

Jürgen Knubben, Buch der Erinnerung, 2007

rijen uit die periode, vol *Sehnsucht* naar een wereld die in het begin van de negentiende eeuw al grotendeels verdwenen was. Waar de visser in Caspar David Friedrichs *De ochtend* (1820-1821) nog opgaat in het landschap (en daarbij de associatie oproept met Chinese landschapschilderijen, waar de minuscule figuren bijkans oplossen in de hen omringende natuur), daar staat de wandelaar van Friedrichs *Der Wanderer über dem Nebelmeer* (ca. 1818) al frontaal tegenover de na-

tuur. De lofzang op het wandelen en fietsen in de hedendaagse reis-literatuur en onze fietstocht langs de Neckar zijn te beschouwen als een late echo van dit romantisch escapisme uit de moderne wereld. *Point taken*. We genieten er niet minder door.

De Neckar, links van het fietspad, begint steeds meer te puberen. Met de kilometer wordt hij breder en onstuimiger. Rivieren zijn niet alleen letterlijk de levensaders van het land, maar ze vormen ook een perfecte metafoor van het leven. Net als een mens ontspringen ze, klein en kwetsbaar, in het lichaam van de moeder, meanderen vervolgens een tijdlang door de ruimte, komen tot volle wasdom om ten slotte, trager en bedaagder, weer uiteen te vallen, waarna de kringloop opnieuw begint. Zoals het water dat uitmondt in zee weer verdampt en als regen of sneeuw via de bergen opnieuw rivieren vormt, zo vinden de atomen en moleculen waaruit ons lichaam bestaat hun weg in onze kinderen. Volgens Herakleitos, de Griekse filosoof van het Eeuwige Worden, kun je nooit tweemaal in dezelfde rivier stappen. Evenmin kun je tweemaal in hetzelfde leven stappen. Het leven is geen cirkelgang, maar een herhaling met een verschil: geschiedenis.

Herinneringen

Bij Oberndorf am Neckar worden we geconfronteerd met een donkerbruine bladzijde uit die geschiedenis. Hier was sinds het begin van de negentiende eeuw de wapenfabriek Mauser gevestigd, sinds 2004 onderdeel van Rheinmetall Waffe Munition GmbH. Tussen 1939 en 1945 verrichtten meer dan zeventuizend krijgsgevangenen er dwangarbeid. Velen van hen lieten daarbij het leven. Het raakt mijn familiegeschiedenis, aangezien Isaac, de oudste broer van mijn vader, hier gedwongen tewerk werd gesteld. Hij had het geluk te overleven, omdat hij tijdens een van de geallieerde bombardementen tegen het einde van de oorlog ontsnapte en – grotendeels te voet – via Zwitserland en het inmiddels bevrijde Frankrijk en België zijn woonplaats Terneuzen wist te bereiken. Ook Gerry's vader werd in Duitsland tewerkgesteld en liep tot tweemaal toe weg en terug naar Uden. Over de verschrikkingen die hij meemaakte heeft hij nooit veel willen loslaten, maar ze tekenden hem voor het leven. We bladeren door het sobere Buch der Erinnerung, het gedenkteken voor de krijgsgevangenen van de Rottweiler kunstenaar Jürgen Knubben, en vervolgen in stilte onze weg.

In het op een heuvel gelegen Horb am Neckar hebben we vanaf het terras een mooi uitzicht over de rivier. Om mijn zinnen te verzetten probeer ik een praatje aan te knopen met de man die de bestelling komt opnemen, maar ik kan het Schwäbisch dat hij spreekt nauwelijks verstaan. Zijn gezicht doet me denken aan Karl Schuhmann, de nogal excentrieke hoogleraar filosofie bij wie ik vanaf het midden van de jaren zeventig in Utrecht moderne wijsbegeerte studeerde. Hij identificeerde zich volledig met de filosofen die hij besprak. Als hij over Hegel, Nietzsche of Husserl doceerde, dan veranderde hij in genoemde denkers en beantwoordde hij vragen met louter citaten uit hun werk. Vaak kwam hij de collegezaal al orerend of in discussie met onzichtbare tegenstanders binnenlopen en was het alsof hij per ongeluk bij ons was beland. Hij was afkomstig uit Zuid-Duitsland en sprak – doordat hij jarenlang op het Husserl-Instituut in Leuven had gewerkt voordat hij in Utrecht werd benoemd – een merkwaardig soort Nederlands: Vlaams met een Oberdeutsche tongval. Hij kon smakelijk vertellen over het feit dat de Berlijnse studenten van Hegel hem vanwege diens Schwäbische dialect vaak nauwelijks konden verstaan, laat staan begrijpen. Vooral Hegels bespiegelingen over het geheimzinnige begrip ‘Epe’ riepen veel vragen op, totdat een uit Stuttgart afkomstige student onthulde dat de Meester uit Schwäbingen daarmee ‘eben’ bedoelde.

Volgens het *Radtourenbuch* is het vanaf Horb am Neckar nog slechts veertig kilometer naar Tübingen, hoofdstad van de Baden-Württembergse romantiek. We besluiten daar een paar dagen te blijven en boeken online een kamer voor drie dagen. De zon breekt langzaam door het wolkendek en de Neckar laat zich, omzoomd door knotwilgen en riet, van zijn liefelijkste kant zien. Het landschap wordt heuvelachtiger en op de heuvels op de andere oever verschijnen de eerste wijngaarden.

Radicale romantiek

Het is voor ons beiden de eerste keer in ons leven dat we Tübingen bezoeken. Wanneer we de brug over de Neckar oversteken, valt ons onmiddellijk het Tübinger Stift op, een monumentaal gebouw dat mij onmiddellijk herinnert aan een roemruchte periode uit de Duitse filosofie. In de Middeleeuwen gesticht als augustijnenklooster, ging het in 1536, na de Reformatie, dienst doen als seminarie waar de elite uit Baden-Württemberg werd opgeleid tot predikant

De Tübinger Stift

of gymnasiumdocent. De studenten woonden in het aan de Neckar gelegen gebouw en kregen daar ook een degelijke opleiding, waarin veel aandacht werd besteed aan filosofie, taalonderwijs en muziek. Het seminarie bracht beroemde wetenschappers voort, onder wie de astronoom Johannes Kepller en theologen als David Friedrich Strauß. Onder filosofen en literatuurliefebbers is het Tübinger Stift vooral bekend omdat Georg Hegel, Friedrich Hölderlin en het vijf jaar jongere wonderkind Friedrich Schelling er een kamer hebben gedeeld vanaf het wintersemester van 1790-1791. De drie sluiten een innige vriendschap en verdiepen zich met grote gulzigheid in de revolutionaire denkbeelden die op dat moment, een jaar na de Franse Revolutie, door Europa spoken. Ze bestuderen Spinoza en Rousseau en raken in de ban van de verlichtingsfilosofie van Kant en de radicale uitwerking daarvan door Fichte. Ook Friedrich Schillers *Brieven over de esthetische opvoeding* (1795) zijn een belangrijke bron van inspiratie.

In 1796-1797 ontstaat uit de enthousiaste discussies tussen Hegel, Hölderlin en Schelling een tekst die bekendstaat als het 'Het oudste systeemprogramma van het Duitse idealisme'. De tekst is overgeleverd in het handschrift van Hegel, maar gezien de inhoud is Schelling waarschijnlijk de auteur. Het is maar een fragment van drie pa-

gina's, maar bevat alle ingrediënten van de vroege romantiek. Het is een revolutionair politiek manifest en tegelijkertijd een lofzang op de vrijheid en de schoonheid, 'de idee die alle ideeën verenigt'. Het stelt dat slechts de kunst in staat is de abstracte ethisch-politieke idealen van de Franse Revolutie aanschouwelijk te maken voor het volk. De opgave van de romantische beweging is de ontwikkeling van de 'mythologie van de rede':

Monotheïsme van de rede en van hart, polytheïsme van de verbeeldingskracht en van de kunst, dat is wat we nodig hebben! [...] Zolang we de ideeën niet esthetisch, dat wil zeggen mythologisch maken, hebben ze voor het *volk* geen belang, en omgekeerd: zolang de mythologie niet redelijk is, moet de filosoof er zich voor schamen. Dus moeten de ontwikkelde en onontwikkelde geesten elkaar de hand reiken, de mythologie moet filosofisch zijn om de filosofie zinnelijk te maken. Dan zal er eeuwig eenheid onder ons heersen.

Na hun studie aan het Tübinger Stift zijn Hegel, Hölderlin en Schelling, om in hun levensonderhoud te voorzien, gedwongen een weinig revolutionaire betrekking als huisleraar bij een rijke adellijke of burgerlijke familie te aanvaarden. Schelling heeft sinds 1794 reeds enkele filosofische werken gepubliceerd die de aandacht trekken en hem nauwe contacten opleveren met de leidende figuren van de romantische beweging in Jena, en in 1798 wordt hij op voorspraak van Fichte en Goethe benoemd tot bijzonder hoogleraar in Jena. Voordat hij naar Jena vertrekt, brengt hij enkele maanden door in het nabijgelegen Dresden – de woonplaats van Caspar David Friedrich – en raakt hij nauw bevriend de gebroeders Schlegel. Hij wordt al snel in de romantische kring opgenomen. In 1800 publiceert hij zijn *System des transzendentalen Idealismus*, waarin hij, in lijn met het 'oudste systeemprogramma', de kunst het 'ware organon van de filosofie' noemt. De kunst is het allerheiligste: zij brengt het oneindige, dat onvermijdelijk steeds aan het denken moet ontsnappen, in een eindige gestalte tot uitdrukking. Het sublieme kunstwerk vraagt, hoewel het eindig is, om oneindige uitleg en belichaamt zo het Absolute. Voor minder doet de romanticus het niet.

Tot de romantische kring behoort ook Caroline Michaelis, de vrouw van August Wilhelm Schlegel. Zij is een vrouw die, zoals

Friedrich Schelling, rond de twintig jaar

Friedrich Schelling, 73 jaar

Hinrich Knittermeyer het in zijn boek *Schelling und die romantische Schule* (1929) uitdrukt, ‘met haar hartebloed leefde, wat de andere Romantici in het universum projecteerden’. Dat ervaart ook Schelling al spoedig aan den lijve. Caroline en hij vatten een onstuimige liefde voor elkaar op en in 1803 trouwen zij, nadat Caroline gescheiden is van Schlegel. In datzelfde jaar vertrekken zij naar Würzburg, waar Schelling tot gewoon hoogleraar wordt benoemd. Hij doceert er onder meer filosofie van de kunst, maar als gevolg van politieke strubbelingen verhuizen Caroline en Friedrich in 1806 naar München, waar hij toetreedt tot de Beierse Academie der Wetenschappen.

De volgende jaren gaat Schelling door een aantal crises, waar hij nooit volledig bovenop is gekomen. In 1807 vindt er een openlijke breuk plaats met Hegel, die dat jaar in de voorrede van zijn *Fenomenologie van de geest* (1807) – zonder Schelling bij naam te noemen – smalend spreekt over diens identiteitsfilosofische Absolute als ‘de nacht waarin alle koeien zwart zijn’. Het betekende het eind van een diepe vriendschap. Hegel zal Schelling spoedig overvleugelen en, na zijn benoeming in Berlijn, uitgroeien tot de staatsfilosoof die de conservatieve Pruisische staat filosofisch zal legitimeren als de voltooiing van de politieke geschiedenis.

Die overvleugeling hangt ook samen met de tweede crisis in Schellings bestaan: de onverwachte dood van Caroline. Hoewel hij een aantal jaren later opnieuw in het huwelijk zal treden, is het romantische vuur verdwenen en zal hij vrijwel niets meer publiceren.

Zijn *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit* (1809) is in zekere zin zijn filosofisch testament. Uit het geschrift spreekt een fundamentele twijfel aan de redelijkheid van de wereld. Het zal hem bestempelen tot ‘de filosoof van de melancholie’.

In 1841, elf jaar na de dood van Hegel, wordt Schelling naar Berlijn gehaald om daar het hegelianisme te bestrijden. De komst van de inmiddels legendarische Schelling is een sensatie van de eerste orde en de collegezalen zijn afgeladen, maar zijn colleges over mythologie en openbaring zijn volslagen *unzeitgemäß*, stuiten op totaal onbegrip en bezorgen hem bovendien venijnige kritieken van de hegelianen. Na een paar colleges is er nog maar een handvol toehoorders over. Maar daartoe behoren dan wel Søren Kierkegaard, Friedrich Engels en Michail Bakoenin. Niet zonder reden wordt Schelling wel beschouwd als de grootvader van het existentialisme. Niet *wat* de wereld is, doceert Schelling, is het grote wereldraadsel, maar *dat* de wereld is.

Sei doch mal romantisch!

Na ons bezoek aan het Tübinger Stift wandelen Gerry en ik door Tübingen op zoek naar een Schwäbisch restaurant. Al snel belanden we in Gasthausbrauerei Neckarmüller, waarvan het buitenterras uitzicht biedt op de Neckar. Terwijl we wachten op de *Maultaschen* – een XL formaat ravioli met gehakt, gerookt vlees, spinazie en nootmuskaat – nippen we aan onze Spätburgunder en blikken we terug op ons eigen liefdesleven. We kennen elkaar bijna vijfendertig jaar en onze relatie begon even stormachtig als die van Friedrich en Caroline. Maar ja, wat wil je als de tweede doopnaam van je lief Carolina is. *Nomen est omen*. Ook Gerry was getrouwd, maar anders dan Caroline had ze twee kinderen toen we elkaar ontmoetten. Toen we aan elkaar voorgesteld werden, waren we beiden verkocht. Enkele weken later vertrokken we met z’n tweeën voor een weekend naar Amsterdam, dat we, dronken van passie, voornamelijk in bed doorbrachten. Na enkele turbulente maanden stortten we ons nog dieper in het ongewisse en gingen samenwonen, met haar beide kinderen. Ik werd volkomen onverwacht in het vaderschap geworpen en ook het leven van de kinderen – 4 en 9 jaar oud – werd op zijn kop gezet.

Ondanks de onvermijdelijke strubbelingen die een scheiding aankleven, hoorden we vlinders lachen en ervoeren we hoe wolken

Wer Schmetterlinge lachen hört
Der weiß wie Wolken schmecken
Der wird im Mondschein, ungestört
Von Furcht die Nacht entdecken

Wer mit sich selbst in Frieden lebt
Der wird genauso sterben
Und ist selbst dann lebendiger
Als alle seine Erben

Novalis

smaakten. We beleefden wat de Fransen een *amour fou* noemen, een overweldigende, hartstochtelijke liefde. We waren domweg gelukkig in de Oude Vaart.

Vanwege de hang naar het religieuze wordt de romantiek wel een voortzetting van de religie met esthetische middelen genoemd. Daar zit iets in, maar er is ook hier sprake van een herhaling met verschil. Het romantische verlangen is inderdaad gericht op het Absolute, maar het wil het alledaagse leven niet achter zich laten, maar het veeleer door de verbeelding vleugels geven. Zo noteert Novalis omstreeks 1798: ‘Door aan het gewone een hoge betekenis, aan het alledaagse een geheimzinnig aanzien, aan het bekende de waardigheid van het onbekende, aan het eindige de schijn van het oneindige te geven, romantiseer ik het. Omgekeerd krijgt het hogere, onbekende, mystieke, oneindige hierdoor een gewone uitdrukking. [...] Het nederige zelf wordt in deze operatie met een beter zelf geïdentificeerd.’ De romanticus verlangt naar het Absolute in de religie, de politiek en de liefde, maar beseft dat dit voor de eindige mens altijd een verlangen moet blijven. Het is een ‘heilignuchter’ verlangen. Vandaar ook dat Friedrich Schlegel het romantische verlangen definieert als ‘de eeuwige oscillatie tussen enthousiasme en ironie’. Zonder enthousiasme – het woord stamt van het Griekse enthousiasmos, dat verwijst naar de eenwording met de godheid – vervalt een individu of een samenleving tot cynisme en nihilisme, maar zonder ironische distantie lopen hoge idealen al snel uit op radicale teleurstelling of terreur, zoals de Franse Revolutie liet zien. De romantische ironie

De Neckar in Tübingen, met op de achtergrond de (gele) Hölderlinturm

is daarom veel meer dan een louter literair stijlmiddel; het geeft uitdrukking aan de radicale eindigheid van ons vermogen om ons oneindige verlangen te realiseren.

Op het terras aan de Neckar mijmeren Gerry en ik verder over onze onstuimige romantische liefde. Onvermijdelijk heeft onze verhouding in die vijfendertig jaar – net als een goede bergetappe – zowel pieken als dalen laten zien. Ook de liefde oscilleert vaak tussen enthousiasme en ironie. Maar vanavond toosten we op ons geluk. Net als de Neckar is ook de liefde 's avonds op zijn mooist. We prijzen ons gelukkig dat ons het noodlot van Friedrich en Caroline is bespaard gebleven en dat onze amour fou is bekroond met een dochter. En dat we erin zijn geslaagd onze kinderen te helpen hun weg in het leven te vinden en hen wat reisbescheiden mee te geven. Waarschijnlijk – zoals zoveel in het leven – met meer geluk dan wijsheid. Maar zoals we het ongeluk doorgaans toeschrijven aan overmacht, zijn we geneigd successen als onze verdiensten te beschouwen. We vinden dat we wel een toetje hebben verdiend.

De Toren van Hölderlin

De volgende ochtend wacht ons nog meer romantische liefde. Op steenworpafstand van het Tübinger Stift staat de beroemde toren waar Hölderlin een groot deel van zijn leven in waanzin heeft door-

lende ritmen, met een hoogstpersoonlijke mix van natuurbeschrijvingen, Griekse mythologie en filosofische ideeën – niet op waarde schatten. Goethe, die onverwacht ook bij het gesprek aanwezig is maar door Hölderlin niet wordt herkend, reageert zelfs bijzonder koel en neerbuigend. Hölderlin maakt in Jena ook kennis met de jurist, ingenieur en dichter-filosoof Novalis (Friedrich von Hardenberg), een andere vertegenwoordiger van de vroege romantiek, wiens levensbeschouwing veel dichter bij die van Hölderlin ligt. Novalis zal in 1801 op slechts 28-jarige leeftijd overlijden aan *Schwindsucht* (tuberculose).

In 1796 wordt Hölderlin huisleraar van de kinderen van de Frankfurter bankier Jakob Gontards. Hij vat een grote liefde op voor diens vrouw Suzette, die door tijdgenoten wordt beschreven als een klassieke Griekse schoonheid. Zijn liefde wordt beantwoord en Suzette wordt onder de naam Diotima vereeuwigd in veel van Hölderlins gedichten en in zijn brievenroman *Hyperion* (1797/1799). Hun liefdesrelatie leidt al snel tot spanningen in het gezin, en na een heftige woordenwisseling met de heer des huizes vertrekt Hölderlin. In het geheim blijven Suzette en hij elkaar ontmoeten. Er volgen financieel moeilijke jaren, die hij overleeft dankzij steun van zijn moeder, en van Schiller, die hem helpt zijn werk uit te geven. Hölderlins geestelijke gezondheid gaat snel achteruit, vooral na 1800, het jaar dat Suzette en hij besluiten een eind aan hun uitzichtloze relatie te maken. Volgens doktoren leidt hij aan *hypochondrias*. Vandaag zou hij waarschijnlijk als schizofreen worden gediagnosticeerd. Voor melancholie als levensstemming is geen plaats meer in het medisch vertoog.

In 1801 en 1802 werkt Hölderlin als huisleraar in Zwitserland en Bordeaux, waarna hij te voet en in verwarde en verwaarloosde toestand terugkeert naar Tübingen. Daar verneemt hij dat Suzette aan rode hond is overleden. Een vriend bezorgt hem een baan als hofbibliothecaris, maar in 1806 is zijn toestand zo verslechterd dat hij in een psychiatrisch ziekenhuis wordt opgenomen. Na een jaar wordt hij als ongeneeslijk ontslagen en wordt hij opgenomen in het gezin van een geletterde timmerman, die *Hyperion* heeft gelezen en onder de indruk is van de dichter. Hölderlin krijgt onderdak in de torenkamer met uitzicht op de Neckar. Hij zal daar nog 36 jaar wonen – de tweede helft van zijn leven – tot zijn dood in 1843. Hij beent in zijn torenkamer heen en weer, ontvangt er studenten van het naastgele-

Werk van Ena Lindenbauer, Artist in Residence, 2017

gen Tübinger Stift, declameert klassieke werken en speelt piano. Hij blijft ontelbare bladzijden volschrijven, meestal even raadselachtige als onsamenhangende zinnen en fragmenten, maar soms duiken uit zijn getroubleerde geest complete gedichten op, met een diepe poëtische en filosofische zeggingskracht, die hij voortdurend blijft herschrijven en met fictieve namen ondertekenen. Het leven is ondoorgrondelijk. *Ein Zeichen sind wir, deutungslos.*

De Hölderlinturm is inmiddels een museum en biedt tevens onderdak aan de Hölderlin- Gesellschaft. Naast originele handschriften, boekuitgaven, foto's en ander beeldmateriaal zijn er ook regelmatig lezingen, muziekkuitvoeringen en wisselende tentoonstellingen. Hoewel het interieur van de toren door achtereenvolgende renovaties, waaronder een zeer grondige na een brand in 1875, niet langer in de oorspronkelijke staat verkeert, maakt zich door de aanwezigheid van de handschriften toch een historische sensatie van ons meester. We zijn de enige bezoekers en nemen de tijd om de collectie te bekijken. De grafische werken en monumentale tekeningen in zwart en rood die *artist in residence* Ena Lindenbauer tentoonstelt, geïnspireerd door Hölderlins gedicht *Der Mensch*, doen in grilligheid niet onder voor Hölderlins latere werk.

Fietsen met Nietzsche

Het wordt tijd ons bezoek aan Tübingen af te sluiten. Onze benen jeuken, we hebben de komende weken via Neckar en Rijn tot Rotterdam nog een kleine 900 kilometer voor de boeg en er is nog veel te bekijken. Ik zie uit naar het weerzien met Heidelberg, waar ik in 1994 deelnam aan een seminar met (de in 2002 op 102-jarige leeftijd gestorven) Hans-Georg Gadamer, en ben benieuwd naar Wiesbaden, de plaats waar Helmuth Plessner woonde, een andere filosoof die mijn eigen denken tot op heden inspireert.

Maar of we het willen of niet, Hölderlin blijft ons achtervolgen. Wanneer we twee dagen later van Stuttgart via de Schäbische Weinstraße naar Heilbronn fietsen, passeren we Lauffen am Neckar, de plaats waar Hölderlin werd geboren en de eerste vier jaar van zijn leven woonde. Op de rotonde stuiten we op het bijzondere monument dat hier voor Hölderlin is opgericht. Het in 2003 door beeldhouwer Peter Leng gemaakte *Hölderlin im Kreisverkehr* bestaat uit een staketsel van metalen palen van naar schatting tien meter hoog, in de vorm van een reusachtige letter H. Op de schuin oplopende horizontale balk bevindt zich een ganzenveer. Verspreid over het staketsel is een aantal in steen uitgevoerde figuren te zien. Hölderlin is, zittend op de beide uiteinden van de ganzenveer, tweemaal afgebeeld. Op het ene uiteinde als een enkele jaren oud kind, dat omhoog kijkt en met de armen gespreid zich open lijkt te stellen voor de wereld, en in het bijzonder voor twee naakte torso's die als een siamese tweeling vergroeid zijn met één onderlichaam en die midden op de ganzenveer staan – torso's waarin we Schiller en Goethe herkennen. Schiller houdt triomfantelijk een Griekse lauwerkrans omhoog en zijn blik is naar achteren gericht op het kind, terwijl Goethe de andere kant op kijkt en als een Romeinse keizer de duim naar beneden houdt in de richting van de tweede afbeelding van de oudere Hölderlin, die afgewend van de andere figuren en in zichzelf verzonken schrijflings op het uiteinde van de veer zit. De enige vrouwelijke figuur, afgebeeld als een bekoorlijke Griekse schoonheid, lijkt Suzette Gontard / Diotima voor te stellen, Hölderlins grote liefde en muze. Boven op de hoogste verticale balk staat in een zelfverzekerde en triomfantelijke pose, met de benen wijd op de rug van een hert, Carl Eugen, de twaalfde hertog van Württemberg – de man die tussen 1744 en zijn dood in 1793 het hertogdom op autoritaire wijze bestuurde en ontluikende democratische sentimenten fel bestreed.

Werk van Ena Lindenbauer, Artist in Residence, 2017

Maar ironisch genoeg droeg hij door de stipendia die hij verstrekte aan studenten op het Tübinger Stift, ongewild bij aan de ontwikkeling van Hölderlins revolutionaire ideeën. Op de horizontale balk van de H komt Nietzsche op de fiets aangereden.

De dubbelzinnige titel van het werk, *Hölderlin im Kreisverkehr*, verwijst niet alleen naar de rotonde in het midden waarvan het werk staat, maar ook naar de kring van personen die belangrijk voor Hölderlin zijn geweest. Ook de fietsende Nietzsche kan, net als de geschriften van deze denker, op heel verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Als geestdriftig bewonderaar van Hölderlin – reeds op zeventienjarige leeftijd sprak Nietzsche in een brief aan een fictieve vriend zijn diepe bewondering voor de dichter uit – heeft hij een belangrijke rol gespeeld in receptiegeschiedenis van Hölderlin. Hoewel Hölderlins werk tijdens zijn leven door een kleine kring werd gewaardeerd, werd hij na zijn dood in 1843 min of meer vergeten. Nietzsche heeft in zijn werk de ogen van latere generaties geopend voor de grootsheid van Hölderlins werk.

De Thyrsusstaf die de fietsende Nietzsche in zijn hand houdt – een met klimop en wijngaardloof omrankte en met een dennenappel versierde staf, symbool van Dionysos en zijn bacchanten – verwijst naar de grote, niet altijd op waarde geschatte invloed die Hölderlins

interpretatie van de Griekse cultuur op Nietzsches filosofie gehad. Volgens Hölderlin is de grootsheid van de tragische Griekse cultuur gelegen in de evenwichtige balans van onstuimige dionysische levenskracht en apollinische beeldtaal. Maar het is ook een precaire balans die spoedig doorslaat naar een van beide polen.

Die balans lijkt het overkoepelende thema te zijn van *Hölderlin in Kreisverkehr*. Evenwicht, zo sprak kunstenaar Peter Leng bij de onthulling van het werk, is niet alleen in de dichtkunst, maar ook in de liefde en de politiek van cruciaal belang. Die precaire balans tussen het dionysische en apollinische werd ook het uitgangspunt voor Nietzsches eerste boek, *De geboorte van de tragedie uit de geest van de muziek* (1871). Het daarmee verbonden idee dat alleen de kunst in staat is de moderne, geseculariseerde cultuur opnieuw te bezielen, dankt de jonge Nietzsche aan Hölderlin en de andere vroege Romantici en zal hem tot het einde toe blijven inspireren.

Ook Hölderlins cyclische opvatting van de geschiedenis – ontleend aan Herakleitos en andere presocratische Griekse denkers – lijkt een diepe indruk op de jonge Nietzsche te hebben gemaakt, getuige diens later ontwikkelde idee van de Eeuwige Terugkeer van het Gelijke. Dat Nietzsche zich in het monument voor Hölderlin fietsend voortbeweegt, lijkt een toespeling te zijn op dat idee van de cyclus. *Fietsen met Nietzsche* is dus meer dan zomaar een rondje rijden.

Maar misschien is de fiets ook een ironische toespeling op de moderne tijd die – met zijn verdergaande onttovering, mechanisering en mobilisering – tijdens Nietzsches leven onverbiddeijk voortschreed. Zeker in de eenentwintigste eeuw lijkt deze ontwikkeling Hölderlins romantische hoop op de helende werking van Griekse mythen tot een anachronisme te maken.

Dat neemt niet weg dat het ons als ironisch-romantische fietsers goed doet dat Nietzsche het fietsen in Lauffen heeft ontdekt. Ook wij stappen weer op de fiets. Ons lijf verlangt naar de sauna in Heilbronn.